

مقایسه تطبیقی ساخت و مکان‌یابی مساجد

دوران اولیه‌ی اسلامی و مساجد دوره‌ی قاجار بر اساس آیات قرآن و روایات اسلامی

هانیه اخوت^۱: دکتری معماری، عضو هیئت علمی پردیس فارابی-دانشگاه تهران

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم

سال یازدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، صص ۷-۲۴

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۵/۰۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۰

چکیده

مسجد موضوعی است که قرآن با نگرشی جامع بدان پرداخته است. یکی از جنبه‌های تاکید مسجد در قرآن که کمتر مورد توجه قرار گرفته، موضوع ساخت و مکان‌یابی مساجد است. این مقاله با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با انتخاب نمونه موردی از مساجد اولیه دوران اسلامی در ایران و مساجد دوره قاجار با هدف بررسی تطبیقی دو دوره مختلف ساخت مسجد در ایران و نیز سیر تحول ساخت آن‌ها بر اساس آیات قرآن و روایات اسلامی تنظیم شده است. برای تحلیل موضوع، ۸ اصل ساخت مسجد از آیات قرآن و روایت اسلامی استخراج شده و سپس میزان و نحوه‌ی تاثیر گذاری اصول مستخرج بر مساجد دوران اسلامی و مساجد قاجاری سنجیده و در نهایت مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته است. بر اساس نتایج پژوهش، اصول قرآنی ساخت مسجد در ۸ اصل طبقه‌بندی گردید که هر ۸ اصل در نمونه‌های مساجد اولیه اسلامی رعایت شده بود. در صورتی که در مساجد دوره قاجار ۴ اصل رعایت شده که شامل پایدار بودن و داشتن استحکام (میزان استحکام مساجد نسبت به دوره‌های قبل و به خصوص دوران اولیه اسلامی کمتر شده بود)، قرار گیری در اماکن اجتماعی، امکان پیاده‌روی به مساجد و ایجاد مسجد محلی و توجه به روشنایی مسجد بوده است.

کلید واژه‌ها: آیات قرآن، مسجد، روایات اسلامی، ساخت و مکان‌یابی

۱. مقدمه

کلمه‌ی «مسجد» ۲۸ بار در قرآن تکرار شده است. اینکه قرآن با عباراتی قابل توجه بر مسجد تأکید می‌کند و آن را جایگاهی الهی می‌داند که باید آلودگی‌های ظاهری و باطنی را از آن زدود، اهمیت جایگاه مساجد را بیان می‌کند. «و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا»؛ (جن / آیه ۱۸) «مساجد از آن خداست، پس باید احدی جز او را نخوانید». در این آیه شریفه، مراد از دعا، عبادت و پرستش است، زیرا در جای دیگر دعا به معنای عبادت آمده است: «و قال ربکم ادعونی استجب لکم ان الذین يستکبرون عن عبادتی سید خلون جهنم داخرین»؛ (غافر / آیه ۶۰). «پروردگارتان گفت مرا بخوانید تا دعایتان را مستجاب کنم، کسانی که از عبادت من سرکشی کنند بزودی با کمال خواری داخل جهنم خواهند شد». در اینکه منظور از کلمه‌ی مساجد در این آیه چیست، میان مفسران اختلاف است، برخی بر آنند که منظور از مساجد تمام مکان‌هایی است که در آنجا برای خدا سجده می‌شود و از مصادیق آن، «مسجد الحرام» و سایر مساجد است. برخی مساجد را اعضای هفتگانه‌ی سجده دانسته‌اند. این گروه در تایید ادعای خود، روایتی از امام محمد تقی علیه السلام نقل می‌کنند که مراد از مسجد، عضوهای هفتگانه بدن آدمی است که در هنگام سجده باید روی زمین قرار گیرد. (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص. ۵۰). «مبیدی» نیز گفته است: «مراد از مساجد، مکان‌هایی است که برای نماز و ذکر خدا بنا شده است و از «قتاده» در تفسیر این آیه روایت کرده است که یهودیان و مسیحیان هنگامی که وارد معابد خود می‌شدند، به خداوند شرک می‌ورزیدند. از این رو خداوند به مومنان فرمود: «هنگامی که وارد مساجد می‌شوید خدا را با خلوص نیت بخوانید.» (مبیدی، ۱۳۳۹، ج ۱، ص ۲۵۶). از مجموع آرای مفسران در این زمینه چنین استفاده می‌شود که مراد از مساجد، همان مکان‌هایی است که برای عبادت خداوند بنا شده است و از مصادیق آن، «مسجد

الحرام» و دیگر مساجد است. همچنین، خداوند به جهت اهمیت و فضیلت مساجد بر دیگر مکان‌ها، مسجد را به خود منسوب کرده و متعلق به خود دانسته است تا مزیت آن بر دیگر مکان‌ها روشن شود. اختصاص مساجد به خداوند که منزله از صفات حسی است، جنبه‌ی سمبلیک دارد و اشارتی است بر اینکه مساجد مورد توجه خاص ذات اقدس اوست؛ بنابراین، در مساجد جز کار خدایی نباید کار دیگری صورت پذیرد و جز مصالح مسلمانان، امر دیگری نباید مطرح شود؛ با این توضیح در تاسیس مساجد هم نمی‌توان نیتی به جز خدا، و هدفی غیر از اعتلای کلمه‌ی توحید داشت.

از منظر آیات قرآن، تاسیس و ساخت مسجد به دو روش صورت می‌گیرد. روش اول، عمارت آن بر مبنای نفاق، که تفرقه در بین مومنان رویکرد اصلی آن است. «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ». (توبه/۱۰۷) «و آن‌هایی که مسجدی اختیار کردند که مایه‌ی زیان و کفر و پراکندگی میان مومنان است.» بی‌تردید یکی از دستاوردهای نفاق، عدم شفافیت و صراحت است. زیرا فرد منافق برای اظهار عقاید و باورهایش بر اساس حق عمل نمی‌کند، بلکه فقط منافع شخصی را مدنظر قرار می‌دهد (قطب، ۱۴۲۵ ه. ق، ص. ۵۱۵). از این نظر، ویژگی بارز آنان این است که صراحت و شفافیت در کردار و گفتار ندارند. این خصایص سبب می‌شود که دیگران به نحوه‌ی وفاق و همراهی با شخص منافق واقف نباشند. کسی که نفاق و دورویی‌اش زیاد باشد، وفاق و همراهی‌اش با انسان مشخص نمی‌شود. نتیجه‌ی طبیعی این امر سلب اعتماد از چنین شخصی در روابط اجتماعی است. بنابراین، بر پایه‌ی چنین ترسیمی از مسجد، خداوند متعال، پیامبر خویش را از نماز گزاردن و حتی حضور در مسجدی که به بنیان انسجام بخش جامعه‌ی اسلامی یعنی اعتماد آسیب می‌زند، نهی می‌کند. همچنین آن حضرت، نه فقط در چنین مسجدی حضور نیافتند، بلکه جمعی را فرمان دادند تا آنان را به آتش کشند. در حقیقت خداوند به منظور حفظ شفافیت و صراحت در روابط افراد حاضر در مسجد نسبت به حضور خط نفاق و پیامدهای آن در مسجد هشدار می‌دهد تا مسلمانان را از قرار گرفتن در چنین خطی بر حذر داشته و زمینه انسجام اجتماعی را فراهم آورده باشد. در آیه‌ی ۱۷ سوره‌ی توبه خداوند نقش مشرکان را در بنای مسجد نفی و نیت آنان را در تاسیس مسجد برملا می‌کند و در آیه‌ی ۱۰۷ همین سوره، خداوند نیت منافقان را در بنای مسجد آشکار و مقاصد شوم آنان را برای مؤمنان روشن می‌کند. نکته‌ی مهم هر دو آیه این است که در مبارزه با اسلام و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، شرک و نفاق دو لبه‌ی یک قیچی هستند. خداوند پیش از آنکه جایگاه مسجد و نقش مؤمنان را بیان کند، نقش شرک و نفاق را در تخریب وحدت و حقیقت مسجد گوشزد می‌کند.

اما روش دوم از منظر آیات قرآن بر مبنای تقوا به تصویر کشیده شده است. «لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ رَبِّهِ رَجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّخِذُوا لِلَّهِ حُجُبَ الْمُطَهَّرِينَ» (توبه/۱۰۸) «... چرا که مسجدی که از روز اول بر پایه‌ی تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن به نماز ایستی و در آن مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند دوست دارد. این طهارت شامل اراده برای هر دو قسم ظاهری و باطنی است.» (مکارم

شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۱۴۰) با این بیان، به نیت‌های افرادی اشاره می‌کند که قصد اقامه شعائر در مسجد را دارند. این خود بیان‌کننده این مطلب است که اگر مسجدی بر اساس تقوا بنا شود، افرادی که در آن رفت‌وآمد می‌کنند، نیتی جز طهارت خویش ندارند. این بیان نوعی زمینه‌سازی برای حسن ظن به آنان است. برخی از روایات پیرامون مسجد مؤید این مطلبند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: هر کس نمازهای پنج‌گانه خود را در مسجد به صورت جماعت اقامه کند، پس بر او گمان نیک برید (حرعاملی، ۱۴۰۱ ه ق، ج ۸، ص ۲۸۶). بر اساس روایت دیگری از آن حضرت، رفت و آمد شخص به مسجد گواه بر ایمان اوست. یعنی نسبت به شخصی که به مسجد رفت و آمد دارد، باید ظن خیر نسبت به ایمان او شود. بنابراین، از جمله کارکردهای اساسی مسجد در جوامع اسلامی این است که این نهاد زمینه‌ی حسن ظن افراد نسبت به یکدیگر و در نتیجه اعتماد آنان به هم را فراهم می‌کند. این امر از طریق سامان‌بخشی به پیش‌فرض‌های ذهنی افراد نسبت به یکدیگر از رهگذر نهاد مسجد تحقق می‌یابد (موسوی مقدم و محمدی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۱). همچنین قرآن برای افرادی که می‌خواهند مسجد بسازند شرط می‌گذارد، گویای این است که مسجدسازی از دیدگاه قرآن ارزش و اعتبار فراوانی دارد؛ چراکه مسجدی که از روز نخستین بر پایه‌ی تقوا بنا شده سزاوارتر است که در آن به نماز ایستاد. اهمیت ساخت مسجد در روایت ائمه (علیهم‌السلام) نیز مشخص است. بعضی از روایت‌ها به‌طور صریح، اهمیت جایگاه مسجد را بیان کرده‌اند، پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فرمودند: «الْمَسَاجِدُ أَنْوَارُ اللَّهِ»، «مسجدها انوار الهی‌اند». همچنین آن حضرت فرمودند: «نَدَّأَحَبُّ الْبِلَادِ إِلَى اللَّهِ مَسَاجِدُهَا»، «محبوب‌ترین جای شهرها نزد خدای متعال مساجد شهرهاست». آنچه از کلام پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بر می‌آید این است که مسجد از بهترین مکان‌ها روی زمین است و همواره انوار الهی و عنایت خداوند همراه آن است. همچنین اسلام از ساختن مساجد در کنار یکدیگر ممانعت می‌کند، بنابراین، مساجد بایستی به گونه‌ای برابر و متناسب با جمعیت ساخته شوند. این محدودیت را نیز می‌توان از آیه ۱۰۷ سوره توبه فهمید. دلیل این ممنوعیت این است که مساجد باید برای متحدنمودن افراد بنا گردند نه برای افتراق و جدا کردن آن‌ها. با توجه به اینکه چنین امری بدعت یا حرام می‌باشد، ساختن بیش از یک مسجد، به عنوان مثال به صورت گروه و چندتایی، متناقض با آیات قرآن درباره‌ی مسجد به عنوان یک مکان جمع‌کننده و ایجاد انسجام اجتماعی است. حقوق‌دانان مسلمان بر این باورند که در هر منطقه مسکونی بایستی یک مسجد برپا گردد. این امر به ساکنین اجازه می‌دهد تا وظایف مذهبی و اجتماعی - دینی خود را به جا آورند. تأسیس مساجد به صورت متعادل و توزیع مناسب برای ساکنین، دسترسی راحت و عادلانه به مسجد و امکان بهره‌مندی از آن را فراهم می‌آورد. یکی از مورخان عرب، بیان کرده که، در زمان پیامبر اکرم (ص)، ۹ مسجد در مدینه به غیر از مسجد خود ایشان وجود داشت و تمامی آن ۹ مسجد با اذان بلال برای نماز گزاردن استفاده می‌شد. بی‌شک اگر این مساجد به صورت متعادل در سطح مدینه توزیع نشده بودند، طبیعتاً برخی از آن‌ها کمتر مورد استفاده قرار می‌گرفت، در حالی که در مساجد دیگر جمعیت موج می‌زد. «س. قوش» در تحقیق خود در زمینه شهر اسلامی، اظهار می‌دارد که مساجد

ستی در فواصل ثابتی از یکدیگر و در یک سلسله مراتب عملکردی در آن زمان ساخته شدند (امام الدین و شمایی، ۱۹۸۵، ص. ۶۰). همچنین در اسلام وجود جمعیت بیش از حد مجاز در مساجد توصیه نمی‌گردد. حفظ یک رابطه متناسب میان تعداد مساجد و جمعیت شهر، از این تجمع بیش از حد جلوگیری می‌کند.

پیامبران و امامان به ساخت مسجدها توجه داشتند و در آن حضور می‌یافتند؛ از امام صادق (علیه‌السلام) روایت است که فرمود: به مسجد بروید؛ زیرا مساجد خانه‌های خدا در زمین هستند. بنابراین مسجد مورد تأکید و عنایت الهی و همچنین محل توجه انبیا و اولیای خدا است و احداث و نگهداری آن اهمیت زیادی دارد. پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) می‌فرماید: «مَنْ بِنَىٰ لِلَّهِ مَسْجِدًا لَا يَرِيْدُ بِهِ رِيَاءَ وَلَا سَمْعَهُ بِنَىٰ لِلَّهِ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ»، «هر که برای خدا مسجدی بسازد و در آن ریا و خودنمایی به کار نبرد، خدای تعالی در بهشت خانه‌ای برای او بنا می‌کند.» همچنین از ایشان نقل است که «هر که مسجدی، هر چند به اندازه‌ی لانه‌ی یک پرنده، بسازد خداوند در بهشت برایش خانه‌ای بنا می‌کند.» (بحارالانوار، ج ۶۵، ص. ۴۶) علاوه بر این پاکیزگی مساجد از اهمیت بالایی برخوردار است به طوری‌که در روایتی از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) آمده است که «مساجد را از نجاسات دور نگه دارید.» و «هر کس مسجد را خاک‌روبی کند، خداوند پاداش آزاد کردن بنده‌ای را برایش می‌نویسد و اگر از این مسجد به اندازه خاشاکی که در چشم می‌رود غبار گیرد، خداوند دو برابر آن رحمت خویش را به او عطا می‌فرماید.» (ثواب‌الأعمال، ص. ۵۱) (دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۸) در این پژوهش ابتدا آیات قرآن و روایات اسلامی درباره ساخت و نیز مکانیابی مسجد مورد بررسی قرار گرفته و سپس ۴ نمونه از مساجد صدر اسلام و ۴ نمونه از مساجد قاجار انتخاب شده و میزان توجه به اصول ساخت مسجد بر اساس آیات و روایات در آن نمونه‌ها بررسی شده است.

۲. اصول روش‌ها و مکان‌یابی برای ساخت مسجد بر اساس آیات و روایات

مسجد مدینه اولین مسجدی بود که پس از هجرت رسول اکرم (ص) در شهر مدینه ساخته شد. برای ساخت این مسجد، پیامبر (ص) به یاران خود فرمودند تا از نزدیک‌ترین کوه سنگ بیابورند و آنگاه با دستان مبارک خود لاشه‌ی سنگ‌ها را روی هم گذاشتند تا دیوار شبستان به ارتفاع اندکی بلندتر از قامت یک مرد بلند قد عرب برافراشته شد. ابعاد مسجد در حدود ۵۰×۵۰ متر در نظر گرفته شد و دیوارهایی از خشت خام به ارتفاع ۳/۵ متر داشت. در زمان رسول اکرم جایگاهی به عنوان محراب در مسجد وجود نداشت. پیامبر به هنگام خواندن نماز، قطعه سنگی یا سرنیزه‌ای را برای نشان دادن جهت قبله در زمین فرو می‌کردند و آن‌جا را محل محراب یعنی محل جنگ و حرب با هوای نفسانی نامیدند. تعدادی از مهاجرین به علت هجرت از مکه به مدینه دارای سرنیزه نبودند به همین جهت به مکانی جهت استقرار نیاز داشتند؛ در کنار شبستان مسجد، مکانی ساده به نام صفه برای این یاران ساخته شد. تا سال هفت هجری در ترکیب و شکل اولیه مسجد تغییراتی ایجاد نگردید،

اما در آن سال که مسلمانان از فتح قلاع خیبر به مدینه بازگشتند، ضرورت توسعه مسجد به دلیل افزایش تعداد مسلمانان ایجاد گردید (اخوت و بمانیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۴). در ابتدای ساختن مسجد، به دلیل سست بودن خاک، پی را از دو ردیف سنگ ساختند و بر روی آن در فاصله‌هایی تنه‌ی درخت خرما به عنوان نگه‌دارنده کار گذاشتند و فاصله‌ی بین آن‌ها را با خشت خام پر کردند، اما به هنگام توسعه، خشت پخته جایگزین خشت خام شد و دو ردیف چهارده‌تایی ستون در جانب قبله نصب گردید. چهار ستون صدفه در جای خود باقی ماند و جهت مقاوم‌سازی، ستون‌های جدید در کنار ستون‌های قدیمی برپا شد. و بدین ترتیب پیامبر مساحت مسجد را به دو برابر اندازه قبلی رساند و شکل مستطیلی ۱۳۶ در ۱۱۴ ذراع به آن داد (قریان نژاد و جلیل زاده، ۱۳۹۴، ص. ۶۵)، (سمر دلموجی، ۱۳۷۷، ص. ۱۸). این مسجد الگویی برای هنرمندان ممالک دیگر از جمله ایران جهت ساختن این ابنیه‌ی مقدس بود. این نوع مساجد، معمولاً حیاطی داشتند که اطراف آن را شبستان‌های ستون‌دار فرا می‌گرفت و در اکثر آن‌ها دهانه‌ی میانی شبستان رو به قبله عریض‌تر از سایر دهانه‌ها بود. دیوارهای اغلب مساجد شبستانی از خشت بود اما از مصالح آجر نیز خصوصاً در شرق ایران استفاده می‌شد. در ایران با الهام از معماری دوران باستان، از رنگ بدون تراش در بافت مساجد شبستانی استفاده می‌شد؛ ستون‌های مساجد مانند ستون‌های دوره‌ی ساسانی با چیدن آجری به صورت یک ردیف افقی و یک ردیف عمودی بر روی هم و به حالت گرد و مدور ساخته می‌شد. همچنین جرزهای آجری چندپهلوی یا مدور، ضخیم و سنگین بودند. اغلب دیوارها و ستون‌ها نیز با گچ و تزئینات گچ‌بری تزئین می‌گشت. با گذشت زمان و روی کار آمدن دولت‌های قدرتمند بر شکوه و پیچیدگی معماری مساجد افزوده شد و از آموزه‌های قرآنی ساخت مسجد فاصله گرفت. معمار برای القانمودن حس عظمت و ابهت مسجد شروع به استفاده از عناصر معماری ایران باستان در فضای مسجد نمود. از جمله این عناصر که مورد استفاده قرار گرفت، ساختار چهارطاقی بود. در دوران باستان چهارطاقی به عنوان آتش‌کده مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ در قرون اولیه اسلامی معماران از این پلان در برپایی بخش اصلی مسجد یعنی همان گنبدخانه استفاده کردند. از دیگر عناصر مورد استفاده، ایوان بود. معماران ایرانی با به کارگیری گنبد‌های با شکوه و ایوان‌های مرتفع که خود یادگار ادوار پیش از اسلام می‌باشد، بر عظمت فضای مساجد افزودند. در دوره‌های بعد تعداد ایوان‌ها را به دو عدد و بعدها چهار عدد افزایش دادند که معمولاً یکی از ایوان‌ها به ورودی مسجد اختصاص داشت. بنابراین مساجد نخستین دوران اسلامی ایران را می‌توان به دو گروه عمده مساجد شبستانی و مساجد گنبدخانه‌ای ایوان‌دار تقسیم‌بندی نمود. با گذشت زمان بیشتر مساجد ایران به صورت گنبدخانه‌ای ایوان‌دار ساخته شد که نقطه اوج آن دوره‌ی صفویه و سپس قاجاریه بوده است که در این تحقیق مساجد دوره‌ی اولیه اسلامی و مساجد دوره قاجاریه در ایران به عنوان نمونه‌های مورد بررسی انتخاب شده‌اند و پس از بررسی و استخراج آیات قرآن و روایاتی که به ساخت مسجد اشاره دارند، میزان تطبیق‌پذیری طراحی و ساخت آن‌ها براساس موارد ذکر شده در آیات قرآن و روایات اسلامی بررسی شده است.

جدول ۱: اصول مستخرج ساخت مسجد بر اساس آیات قرآن و روایات، مأخذ: نگارنده

منبع آیه/روایت	اصول مستخرج	اصول ساخت مسجد بر اساس آیات قرآن و روایات
توبه/ ۱۰۸، نور/ ۳۶-۳۵	نیت بانیان در ساخت مسجد، بر اساس تقوا و پرهیزکاری باشد.	اصول ساخت مسجد بر اساس آیات قرآن
ذاریات/ ۵۶، حج/ ۴	پایدار بودن و جلوگیری از تخریب و ویرانی مسجد	
حج/ ۴، بقره/ ۱۲۵	قرارگیری مسجد در مکان‌های اجتماعی برای جذب افراد و رونق مسجد	
اسراء/ ۸۰	قرارگیری مسجد در اماکن مسطه بر شهر و بر بلندی و قرارگیری ورودی در پایین دست	
کهف/ ۲۱	ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه‌ی مهمی در آن رخ داده است و تبدیل مسجد به خاطره‌ی ذهنی کاربران	
توبه/ ۱۰۷-۱۰۸	ساخت مسجد در مکان‌هایی که از آسیب‌رساندن به حقوق دیگران پرهیز گردد. عدم تصرف ملک و توجه به وارد نشدن ضرر مادی و معنوی به مردم	
ذاریات/ ۵۶، بقره/ ۱۱۴، حج/ ۴	توجه به جنبه عبادی و عبادت الهی به عنوان مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی	
حدیث از رسول اکرم ^۱	ساخت مساجد در کنار راه‌ها و سدنکردن مسیر عبور و مرور مردم در نظرگیری حریم برای محدوده‌ی مسجد	اصول ساخت مسجد بر اساس روایات
حریم مسجد تا چهل خانه و چهل گز از چهار سو در نظر گرفته شود. (نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۸، ص ۴۷)		
حدیث از امام باقر ^۲	ساخت مسجد به صورت مستحکم و در زمین بی‌خطر و محکم	
رسول اکرم (ص) فرمود: هر یک از شما در مسجد محل سکونت خود نماز بگذارد و مساجد را جستجو و گزینش نکند. (هیثمی، بغیة الرائد، ج ۲، ص ۲۰۲۷)	ساخت مسجد در محلات شهری به نحوی که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرارگیری مسجد در مرکز محله	
رسول اکرم (ص) فرمود: هر کس در مساجد خدا چنانچه بی‌افروزد تا زمانی که نوری از آن چراغ در مسجد هست، پیوسته فرشتگان و حاملان عرش برای وی آموزش می‌طلبند (من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۶۹)	توجه به روشنایی مساجد	
حدیث از رسول اکرم ^۳	توجه به عدم آلودگی صوتی در مسجد و اطراف آن	
معماری مسجد از همان ابتدا مساوات‌خواه، بت‌شکن، درون‌گرا و بالاتر از همه تمام وجودش دینی و مذهبی بود (بلخاری قهی، ۱۳۳۸، ص ۶۸)	معماری مسجد به صورت ساده و بی‌ریا و عاری از تزئینات	

۳. بررسی نمونه‌های موردی

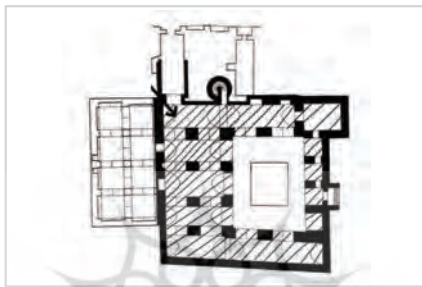
در این بخش ۴ نمونه از مساجد اولیه دوران اسلامی که در ایران ساخته شده‌اند شامل مسجد جامع فهرج، مسجد تاریخانه‌ی دامغان، مسجد جامع نایین و مسجد جامع اصفهان و نیز ۴ نمونه از مساجد دوران قاجار شامل مسجد حاج رجبعلی، مسجد امام سمنان (سلطانی)، مسجد معیر الممالک و مسجد امام تهران به عنوان نمونه موردی انتخاب شده‌اند که در به بررسی آن‌ها پرداخته شده است.

۳-۱. نمونه‌های مورد بررسی مساجد دوران اولیه اسلامی در ایران، مأخذ: نگارنده

مسجد جامع فهرج: نخستین مسجدی است که پس از ورود اسلام به ایران ساخته شده است.

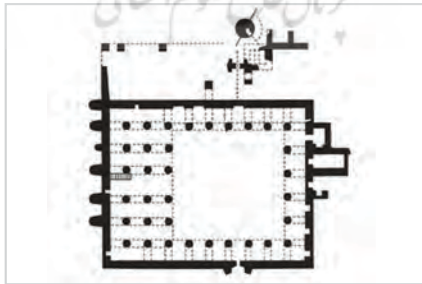
۱. قال النبی صلی الله علیه وسلم: مَنْ بَنَى مَسْجِدًا بَنَى اللَّهُ لَهُ مِنْهُ فِي الْجَنَّةِ. فقال رجل يا رسول الله وهذه المساجد التي تبنى في الطريق؟ قال نعم؛ (طبرانی، معجم الكبير، ج ۳، ص ۱۹)
 ۲. ابن الزلازل والکسوفین والرياح الهائله من علامات الساعة. فإذا رأيتم شيئا من ذلك فندكروا قيام القيامة. وافرعوإلى مساجدكم؛ (صديق، الامالي، ج ۴، ص ۴۶۵)
 ۳. إذا فعلت أمتي خمس عشرة خصلة حل بها البلاء فقيل: وما هن يا رسول الله؟ قال: إذا كان المَعْتَمِدُ ذُلًّا، والأمانة مَعْتَمًا، والزكاة مغرماً، وأطاع الرجل زوجته، وعقَّ أمه، وبيَّر صديقه، وجفا أباه، وارتفعت الأصوات في المساجد. (المسقلاني الكناني، فتح الباري شرح صحيح البخاري، ص ۴۵۸)

دارای طرحی بسیار ساده و ابتدایی بوده و از ابتدا برای مسجد احداث شده است. و معماران این سرزمین سعی داشتند تا حد ممکن این مکان مقدس را شبیه به مسجد مدینه بسازند. تزئینات گچبری آن شباهت بسیاری به گچ بری‌های ابنیه دوران ساسانی دارد. به طور کلی معماری این مسجد به جز طرح اصلی آن، کاملاً ساسانی است و حتی ستونک‌های چهار گوشه‌ی جرزها، سرستون‌ها، پوشش و آرایش پیشانی طاق‌ها همه به سبک معماری پیش از اسلام است (پیرنیا، ۱۳۴۹، ۶).

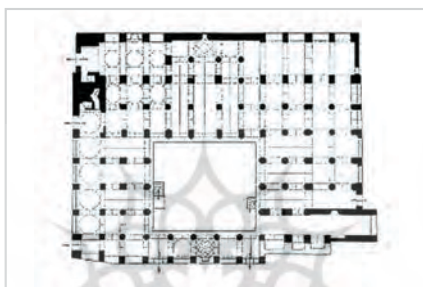
پلان ۱. مسجد جامع فهرج

مسجد تاریخانه دامغان: مسجد تاریخانه دامغان پس از مسجد جامع فهرج قدیمی‌ترین مسجد ایران است. این مسجد دارای پلان مستطیل شکل می‌باشد و شامل یک حیاط مرکزی است؛ این حیاط یک شبستان در سمت قبله و رواق‌هایی در سه طرف دیگر دارد. شبستان این مسجد هفت دهانه طولی در جهت قبله و سه دهانه عرضی دارد. تنها مناره‌ی این مسجد با اندک فاصله‌ای از آن بنا گردیده و تزئینات آجری این مناره حاکی از احداث آن در دوره سلجوقی می‌باشد (گدار، ۱۳۱۲، ص ۱۰۴).

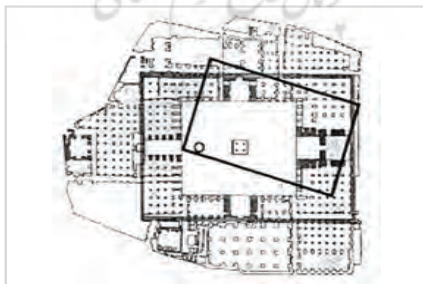
پلان ۲. مسجد تاریخانه دامغان

مسجد جامع نایین: در سال ۳۴۹ هجری قمری احداث شده و جزء مساجد شبستانی است. این بنا شامل یک حیاط مربع شکل مرکزی، سه شبستان در سه سمت شرق، جنوب و غرب و یک رواق می‌باشد. قدیمی‌ترین قسمت این مسجد همان شبستان جنوبی آن است که در دوره‌های بعد تغییراتی در آن به وجود آمده است؛ دهانه‌ی وسط این شبستان همانند مسجد جامع فهرج و تاریخانه دامغان عریض‌تر از سایر دهانه‌هاست. نمای ستون‌ها آجرکاری ساده‌ایست که در دوره‌ی بعد قسمت‌هایی از آن با گچ پوشیده شده است (اسناد میراث فرهنگی نایین، ۱۳۹۰).

پلان ۳. مسجد جامع نایین

مسجد جامع اصفهان (در دوران اولیه): این مسجد با گستره‌ای برابر با ۲۳۰۰ متر مربع بزرگ‌ترین مسجد ایران است. بنای نخستین مسجد همچون دیگر مساجد اولیه از طرحی مستطیل شکل تشکیل شده که دارای شبستان‌های ستون‌دار در پیرامون حیاطی بزرگ بوده است؛ طرح نخستین مسجد به گونه (بومسلمی) شبستان ستون‌دار بود و موقعیت مسجد اولیه به صورت نقطه‌چین است که ۲۰ تا ۳۰ درجه با مسجد کنونی اختلاف داشته است (گالدیری، ۱۳۹۲).

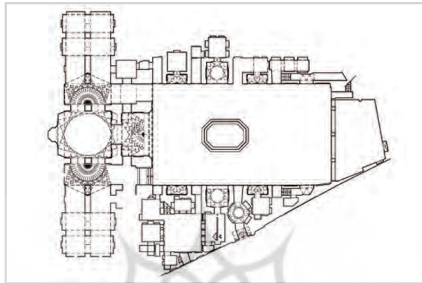

پلان ۴. مسجد جامع اصفهان

۲-۳. نمونه های مورد بررسی مساجد قاجار در ایران، مأخذ: نگارنده

مسجد حاج رجبعلی - تهران: این بنا در زمان آبادانی حدود ۵۰۰ متر مربع وسعت داشته است و در منطقه سنگلج محله گلوبندک خیابان بوذرجمهری غربی کوچه درخونگاه واقع گردیده است (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۶۶-۶۷).

پلان ۵. مسجد حاج رجبعلی - تهران

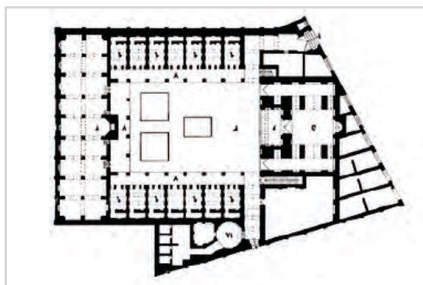
مسجد امام سمنان (سلطانی): این مسجد در خیابان امام (ره) شهر سمنان واقع شده است. تهرانگ بنا چهارایوانی است که ایوان اصلی یا جنوبی با قوس چهاربخشی پوشانده شده است. این مسجد دارای چهار در بزرگ ورودی از شمال، جنوب، شرق و شمال غربی است. (سایت ایران شهر)

پلان ۶. مسجد امام سمنان (سلطانی)

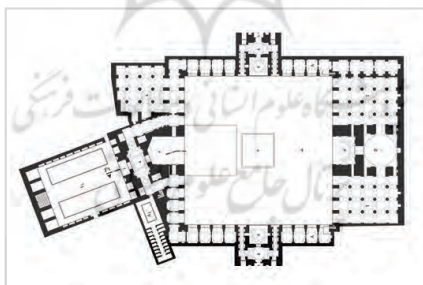
مسجد معیرالممالک تهران: این بنا در خیابان خیام نرسیده به میدان محمدیه ی تهران قرار دارد. مسجد تشکیل شده از دو شبستان؛ یکی تابستانی در سمت جنوب و دیگری زمستانی در سمت شمال. شبستان تابستانی شامل یک ایوان و یک شبستان با گنبدی رفیع و دوپوش از نوع شبدری تند

با دو گلدسته‌ی منحصر به فرد است (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۶۸-۶۹).

پلان ۷. مسجد معیر الممالک تهران

مسجد امام تهران: این بنا هم‌اکنون در محل تلاقی خیابان ناصر خسرو و خیابان بوذرجمهری و در داخل بافت بازار قرار گرفته است سمت شمال آن جلوخانی است که با یک راه‌پله سنگی عریض به خیابان بوذرجمهری اتصال پیدا می‌کند و محوطه‌ی جلوخان بازار ابزار فروشان است سمت شرق آن بازار بین‌الحرمین و کویتی‌ها است و سمت غرب آن به بازار بزرگ و بازار زرگرها اتصال می‌یابد. (سایت ایران شهر).

پلان ۸. مسجد امام تهران

۴. تاثیر گذاری اصول قرآنی در ساخت مساجد دوران اولیه اسلامی

پس از استخراج اصول و الگوهایی که در قرآن و روایات اسلامی برای ساخت مسجد به آن اشاره شده است، هر یک از نمونه‌های موردی بر اساس اصول مستخرج مورد ارزیابی و بررسی قرار گرفتند که در جداول ۴ و ۵ مشخص شده است.

جدول ۴: تأثیر گذاری اصول قرآنی در مساجد دوران اولیه اسلامی، مأخذ: نگارنده

اصول قرآنی	مسجد جامع فهرج	مسجد تاریخانه دامغان	مسجد جامع ناین	مسجد جامع اصفهان (در دوران اولیه)
نیت بانیان در ساخت مسجد، بر اساس تقوا و پرهیز کاری باشد.	این بنا از ابتدا به منظور مسجد بنا شده و هدف از ساخت آن، ایجاد فضایی برای نیایش خداوند و انجام نمازهای یومیه بوده است.	این بنا در سال‌های اولیه صدر اسلام به دلیل نیاز مردم به برگزاری نمازهای یومیه در مسجد، از آتشکده به مسجد تغییر کاربری داد و هدف آن ایجاد فضایی برای گسترش اسلام بود (اسناد میراث فرهنگی دامغان، ۱۳۸۲)	طرح این مسجد سبستانی و به مانند مسجد مدینه ساخته شده و هدف از ساخت آن برگزاری نماز و انجام عبادت بوده است.	این بنا در اوایل ظهور اسلام در مقیاسی کوچک و متناسب با جمعیت شهر اصفهان ساخته شد و باعث رشد شهرنشینی اصفهان گردید. هدف اولیه‌ی ساخت آن، ایجاد محلی برای عبادت مردم شهر و برگزاری نماز جمعه بود.
پایدار بودن و جلوگیری از تخریب و ویرانی مسجد	سبک مسجد خراسانی است و دور تا دور آن به جرز ضخیم محصور شده است. سازی آن از خشت و توپزه‌های ساسانی دارد و نیز طاق‌ها نیز همگی به پیروی از دوره ساسانی آهنگ هستند که از استحکام برخوردار است (انیسی، ۱۳۸۹، ۱۶).	تمامی تمهیدات استحکام و نیارش بنا در این مسجد رعایت شده است. آجر برای ستون‌ها و قوس‌های پایین و خشت برای سایر قسمت‌ها به کار رفته و در سر ستون‌های نازک که پایه قوس‌ها را تحمل می‌کند، قطعات چوب به کار رفته است و همچنین در محور بعضی قوس‌ها برای استحکام و اتصال ستون‌ها به دیوار چوب استعمال شده است.	برای ساخت این مسجد از مصالح بوم‌آورد استفاده شده و نیز اینکه اولین مسجدی است که قوس‌های چتایی در آن بوده است؛ که از استحکام بالایی برخوردار است و تا به امروز سالم باقی مانده است. نیز اینکه برای جلوگیری از رانش، بین قوس‌ها از چوب‌هایی به نام کش استفاده شده است. (اسناد میراث فرهنگی ناین، ۱۳۹۰).	بنای اولیه این مسجد از خشت خام بود، که بقایای آن هنوز هم در بعضی قسمت‌های مسجد به چشم می‌خورد. معماری اولیه‌ی این مسجد به سبک خراسانی بوده ولی از نظر نیارش و نیز مصالح از استحکام کافی برخوردار نبوده است.
قرارگیری مسجد در مکان‌های اجتماعی و نیز در مکان مسلط بر شهر	این مسجد در مرکز روستایی به نام فهرج در جنوب شرقی یزد و در مسیر بافق قرار دارد. این بنا در سمت جنوب شرقی یک حسینیه و در یک مکان اجتماعی احداث شده است. (انیسی، ۱۳۸۹، ۲۲-۱۶).	این مسجد در داخل شهر دامغان و در مکانی پر تردد قرار گرفته است. به دلیل کویری بودن منطقه، امکان بنای آن بر روی بلندی میسر نبوده و در عوض مناره بلند مسجد از دور قابل رویت است.	این مسجد در مرکز محله‌ی قدیم شهر ناین واقع شده است که در اطراف آن منزل پیرنیا و نارین قلعه (تاریخ قلعه) است. مناره آجری در دوره سلجوقیان به این مجموعه افزوده شده که ۳۶ متر بلندا دارد و از دور کاملاً دیده می‌شود (اسناد میراث فرهنگی ناین، ۱۳۹۰).	ساخت مسجد جامع اصفهان تأثیر زیادی در شکل‌گیری یک مکان اجتماعی داشت به طوری که یکی شدن روستاهای منطقه‌ای به نام سپاهان را در پی داشت و هسته‌ی اولیه شهر اصفهان این گونه شکل گرفت. اولین میدان، بازارها و به مرور زمان محلات و بناهای عمومی، همه و همه در کنار این مسجد ساخته شدند و مردم بیشتری برای سکونت به اطراف آن آمدند (کالدیری، ۱۳۹۲).
ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده است و تبدیل مسجد به خاطره‌ی ذهنی کاربران	واقعه تاریخی مهمی در محل احداث مسجد روی نداده و یا در مکان خاطر انگیزی واقع نشده است.	ساخت مسجد در جای یک آتشکده قدیمی و معروف	ساخت مسجد در نارین قلعه (تاریخ قلعه) است که قدمش به دوره‌ی قبل از اسلام حدود اشکانیان و ساسانیان می‌رسد و اکنون تل خاکی بیش از آن باقی نمانده است (ملکی، ۱۳۷۸).	ساخت مسجد در جای یک آتشکده قدیمی و شناخته شده
توجه به جنبه‌ی عبادی و عبادت الهی به عنوان مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی	پلان، نماها و حجم این مسجد بسیار ساده و در نهایت بی‌آلایستی است، تزئینات بسیار ساده ساسانی دارد و به جنبه‌ی عبادی مسجد توجه شده است.	نقشه‌ی این مسجد از ساده‌ترین و خالص‌ترین و حتی می‌توان گفت عملی‌ترین مساجد صدر اسلام است. تزئینات این مسجد بسیار ساده است و تنها مناره‌ی این مسجد با اندک فاصله‌ای از آن بنا گردیده و تزئینات آجری این مناره حاکی از احداث آن در دوره سلجوقی می‌باشد (ملازاده و دیگران، ۱۳۷۸).	پلان این مسجد سبستانی و پیچیده‌تر از مساجد صدر اسلام است ولی جرزهای آن همچنان ساده هستند و در مجموع اصل سادگی در عین زیبایی در آن رعایت شده است. تزئینات این مسجد آجر کاری و گچ‌بری است (ملکی، ۱۳۷۸).	مسجد اولیه در نهایت سادگی ساخته شده بود و کاملاً سعی بر بهره‌گیری از الگوی مسجد مدینه را داشت. در سال‌های بعد، مسجد اولیه تخریب و به جای آن مسجد دیگری ساخته شد که در دوره‌های مختلف تغییراتی در معماری آن داده شد (کالدیری، ۱۳۹۲).

اصول قرآنی	مسجد جامع فهرج	مسجد تاریخانه دامغان	مسجد جامع ناین	مسجد جامع اصفهان (در دوران اولیه)
ساخت مساجد در کنار راه‌ها و در نظر گیری حریم برای محدودی مسجد	این مسجد در بافت روستا و در کنار حسینیه احداث شده و اطراف آن گذرهای سر پوشیده قرار دارند و حریم مسجد مشخص است.	این بنا در کنار گذر شهری مهم قرار گرفته و نیز حریم آن رعایت شده است.	این مسجد با رعایت حریم ۱۰۰ متری از بافت مسکونی، در مرکز محله قدیمی شهر ناین واقع شده است.	این مسجد در کنار دو گذرگاه مهم شهری و کاملاً در داخل بافت شهری و نیز در نزدیکی میدان عتیق اصفهان قرار گرفته است.
ساخت مسجد در محلات شهری به نحوی که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرار گیری مسجد در مرکز محله	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.	مسجد در بافت شهری احداث شده و امکان پیاده‌روی از محلات مسکونی تا مسجد کاملاً میسر است.
توجه به روشنایی مساجد	شبهستان کم عرض این مسجد و وجود حیاط مرکزی باعث شده که داخل این فضا روشن باشد.	داخل شبهستان‌های این مسجد اندکی تاریک است. علت آن عمق شبهستان و عدم نورگیری کامل آن است (ملازاده و دیگران، ۱۳۷۸).	معمار مسجد جامع ناین توجه خاصی به روشنایی فضاها داشته به نحوی که حتی در سرداب مسجد، با تعبیه‌های سنگ‌های مرمرین در سقف، روشنایی و ورود نور را تأمین کرده است. در شبهستان‌ها نیز امکان ورود نور طبیعی میسر شده است.	شواهدی از مسجد شبهستانی اولیه در این زمینه موجود نیست. ولی داخل مسجد کنونی و نیز شبهستان عباسی که متعلق به دوران اولیه‌ی ساخت مسجد است، نورگیرهای سقفی تعبیه شده است و داخل شبهستان روشن می باشد.

۵. تاثیر گذاری اصول قرآنی در ساخت مساجد دوران قاجار

در این بخش تاثیر اصول قرآنی در ساخت و مکان‌یابی مساجد دوره قاجار و میزان تاثیر پذیری از آن اصول در نمونه‌های انتخابی بررسی می شود.

جدول ۵: تاثیر گذاری اصول قرآنی در مساجد دوران قاجار، مأخذ: نگارنده

اصول قرآنی	مسجد حاج رجبعلی - تهران	مسجد امام سمنان (سلطانی)	مسجد میر الممالک تهران	مسجد امام تهران
نیت بانیان در ساخت مسجد، بر اساس تقوا و پرهیز کاری باشند.	کدخدای محله سنگلج تهران، حاج رجبعلی تصمیم به ساختن مسجد در محله سنگلج می‌گیرد و به نام خود ثبت می‌کند. (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۷۰) بنابراین نوعی خودنمایی و تحکیم جایگاه حاکم در ساخت این مسجد مشخص است.	این اثر در زمان فتحعلیشاه قاجار در سال ۱۲۴۲ هجری قمری توسط حاج سید حسن حسینی از علمای بزرگ شهر سمنان بنا گردید و بنام مسجد شاه یا سلطانی معروف است. از نام‌گذاری مسجد مشخص است که بیشتر به دلیل خودنمایی و تحکیم قدرت شاه احداث شده است (سایت ایران شهر).	بانی مسجد میر الممالک دوستعلی خان نظام الدوله از خاندان میر و داماد ناصرالدین شاه قاجار بوده است. در سال ۱۲۸۴ قمری به هنگام حفر خندق تهران قطعه زمین باری خریداری گردید و خانواده میر قسمتی از این زمین را مشجر نموده منازل شخصی خود را بنا نمودند که به باغ میر الممالک مشهور است. سپس شخص میر الممالک شروع به احداث بنایی در آن کرد از آن جمله این مسجد است. نامگذاری مسجد به نام میر الممالک نشان از خودنمایی بانی مسجد است (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۶۸-۶۹).	مسجد امام تهران در سال ۱۳۴۰ به دستور ناصرالدین شاه قاجار در راستای توسعه شهر تهران ساخته می‌شود و به مسجد شاه معروف شد. از نامگذاری این مسجد می‌توان یافت که نیت ساخت آن برای تحکیم قدرت ناصرالدین شاه بوده است (سایت ایران شهر).

اصول قرآنی	مسجد حاج رجبعلی - تهران	مسجد امام سمنان (سلطانی)	مسجد معبرالممالک تهران	مسجد امام تهران
پایدار بودن و جلوگیری از تخریب و ویرانی مسجد	سازه گنبد این مسجد کمبیزه تک پوش و قوس پنج او هفت است که از استحکام کافی برخوردار است. مصالح در ساخت مساجد آجر و خشت همراه با بند کشتی است که مصالح پایداری است (سرداری، ۱۳۹۷).	سازه گنبد این مسجد تک پوش کمبیزه و قوس آن پنج او هفت است که از استحکام کافی برخوردار است. مصالح این مسجد آجری با ملات و بند کشتی به همراه سنگ مرمر است که مصالح پایداری است (سایت ایران شهر).	سازه این گنبد تک پوش و قوس سه قسمتی، از نوع قوس پنج او هفت می باشد و استحکام خوبی دارد. مصالح این مسجد آجر و سنگ مرمر است (سایت ایران شهر).	سازه این گنبد تک پوش گریو دار تند و قوس آن نیم بیضی (دسته بندی)، پنج او هفت است. سازه دو پوش استحکام بسیار خوبی دارد. مصالح این مسجد آجر است (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۷۰).
قرار گیری مسجد در مکان های اجتماعی و نیز در مکان مسلط بر شهر	این مسجد در یک مکان اجتماعی و در کنار بازار قرار دارد که محل پر تردد است.	این مسجد در کنار دو خیابان اصلی شهر و در مکان پررفت و آمد قرار گرفته است.	این مسجد در یک مکان اجتماعی و در کنار بازار شهر قرار دارد که مکان پر تردد است.	این مسجد در یک مکان اجتماعی و در کنار بازار شهر قرار دارد که محل پر تردد است.
ساخت مسجد در مکان هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده است و تبدیل مسجد به خاطره ی ذهنی کاربران	واقعه ی تاریخی خاصی در مکان مسجد ثبت نشده است و صرفا به واسطه الزامات شهرنشینی در محله قدیمی سنگلج احداث شد.	این مسجد در مکان تاریخی مشخصی یا خاطره ذهنی احداث نشده است.	واقعه ی تاریخی خاصی در مکان مسجد ثبت نشده است. می توان گفت که قرار گیری در بازار قدیمی و مهم شهر، تنها خاطره ذهنی است که مکان این مسجد می توانست برای کاربران داشته باشد.	واقعه ی تاریخی خاصی در مکان مسجد ثبت نشده است.
توجه به جنبه ی عبادی و عبادت الهی به عنوان مهم ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی	انواع تزیینات شامل مقرنس کاری و نیز کاشی کاری به صورت کاشی هفت رنگ، کاشی معقلی و کاشی معرقی در رنگ های سبز-زرد-قرمز-آبی-نیلی-سفید-سیاه-بنفش در این مسجد دیده می شود و اصل سادگی در آن رعایت نشده است (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۷۰).	کاشی معقلی در ایوان و نقاشی در شبستان ها و نیز یزدی بندی و کاشی کاری در رنگ های سبز-زرد-قرمز-آبی در این مسجد یافت می شود و مملو از تزیینات است (سایت ایران شهر).	انواع تزیینات در این مسجد شامل کاشی هفت رنگ، آجر کاری در فرم اسلیمی و گچ بری در رنگ های آبی، سبز و حنایی به کار رفته است و اصل سادگی در آن رعایت نشده است (سایت ایران شهر).	انواع تزیینات در این مسجد شامل کاشی هفت رنگ، آجر کاری، رنگ های آبی، سبز و حنایی به کار رفته است و اصل سادگی در آن رعایت نشده است (سایت ایران شهر).
ساخت مساجد در کنار راه ها و در نظر گیری حریم برای محدوده ی مسجد	این مسجد در بافت شهر و همجوار با سایر بناها ساخته شده است و حریم مشخصی برای آن لحاظ نشده ولی در کنار بازار (هم اکنون تخریب و به جای آن خیابان ساخته شده است) و گذر مهم شهری واقع شده است. این بنا با رابطه ای که با بازار داشته است دارای اهمیت بسیار بوده است. مسجد دارای سردری بوده که این سردر تا حدود ۲۵ سال پیش سالم و از آن به عنوان ورودی اصلی بنا استفاده می گردیده است. و درون بازار باز می شده است (مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی، ۱۳۸۲، ۷۰).	این مسجد همجوار با سایر بناها و در بافت شهری قرار گرفته و حریم مشخصی برای آن وجود ندارد.	این مسجد در کنار بازار و همجوار با سایر بناها ساخته شده بود و حریم مشخصی برای آن لحاظ نشده بود.	این مسجد در داخل بازار تهران قرار گرفته و برای آن محدوده ای در نظر گرفته شده است.

اصول قرآنی	مسجد حاج ربیعلی - تهران	مسجد امام سمنان (سلطانی)	مسجد میرالممالک تهران	مسجد امام تهران
ساخت مسجد در محلات شهری به نحوی که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرارگیری مسجد در مرکز محله	این مسجد در مرکز محله‌ی قدیمی سنگلج بنا شده، به طوری که امکان پیاده‌روی به این مسجد فراهم بوده است.	این مسجد در خیابان امام سمنان و نزدیک به محلات مسکونی قرار دارد و امکان پیاده‌روی به این مسجد فراهم بوده است.	این بنا در خیابان خیام نو سیده به میدان محمدیه تهران قرار دارد و یک مسجد محلی محسوب می‌شده که امکان پیاده‌روی به آن فراهم بوده است.	این مسجد در بازار بزرگ شهر و در مرکز محله‌ی بازار و نیز در مجاورت سایر بناها واقع شده و دسترسی پیاده به آن امکان‌پذیر بود.
توجه به روشنایی مساجد	نورگیری از شبکه اطراف گنبد صورت می‌گیرد و نور طبیعی به درون مسجد راه می‌یابد. و بخش‌هایی نیز از نور مصنوعی استفاده شده و روشنایی مسجد تامین گردیده است (سرداری، ۱۳۹۷).	نورگیری بسیار خوبی دارد و هم از نورگیر سقفی و هم شبکه‌ی اطراف گنبد ورود نور میسر می‌شود.	نورگیری در سطح متوسطی انجام شده و فقط از پنجره‌ها نور طبیعی وارد می‌شود.	نورگیری بسیار خوبی دارد و هم از نورگیر سقفی و هم شبکه‌ی اطراف گنبد ورود نور میسر می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

این مقاله با رویکردی توصیفی-تحلیلی در راستای رسیدن به هدف اصلی بررسی تاثیر آیات قرآن در ساخت مساجد تنظیم شده بود و به منظور اینکه این بررسی کامل‌تر صورت گیرد، مقایسه‌ی تطبیقی بین مساجد دوران اولیه اسلامی در ایران و نیز مساجد دوران قاجار صورت گرفت. نتایج به دست آمده از بررسی تطبیقی نشان می‌دهد مساجد اولیه در ایران بیشتر به جنبه‌های قرآنی و اصول اسلامی تاکید داشتند و این مسئله به روشنی در نمونه‌های مورد بررسی نمایان است. اصولی که از آیات قرآن و روایات اسلامی درباره ساخت و مکان‌یابی مساجد استخراج شد، در ۸ اصل مختلف طبقه‌بندی گردید و طبق جدول شماره ۴ هر ۸ اصل در نمونه‌های مساجد اولیه اسلامی رعایت شده بود. در صورتی که در مساجد دوره قاجار ۴ اصل رعایت شده که شامل پایدار بودن و داشتن استحکام (حتی در این مورد هم استفاده از مصالح بی کیفیت‌تر و نیز بهره‌گیری از تکنیک‌های سریع ساخت، میزان استحکام مساجد نسبت به دوره‌های قبل و به خصوص دوران اولیه اسلامی کم‌تر شده بود)، قرارگیری در اماکن اجتماعی، امکان پیاده‌روی به مساجد و ایجاد مسجد محلی و توجه به روشنایی مسجد بوده است، در حالیکه مساجد دوره قاجار بیشتر به دلیل تحکیم قدرت پادشاه و حاکم شهر احداث می‌شد و ایجاد فضایی برای عبادت در اولویت دوم قرار داشت. همچنین اصل سادگی و بی‌پیرایگی در مساجد دوره قاجار رعایت نشده بود و مملو از تزیینات کاشی هفت‌رنگ و معقلی بود. در حالیکه مساجد دوران اولیه اسلامی در نهایت سادگی و به تقلید از مسجد مدینه ساخته شده بودند. مسئله بعدی عدم توجه به حریم برای مساجد دوره قاجاریه است که البته این موضوع با مشکل تراکم بافت منطقه و افزایش بافت مسکونی در محلات، در ارتباط بوده و طبیعتاً حریم مشخصی برای محدوده‌ی مسجد تعیین نمی‌شد و مسجد در داخل بافت مسکونی قرار می‌گرفت. علاوه بر این در مساجد دوره قاجار کمتر به اصل مکان‌یابی مسجد در محلی که واقعه‌ی تاریخی در آن رخ داده باشد، توجه می‌شد و خاطره‌انگیزی مکان مسجد در نظر گرفته نمی‌شد. بنابراین می‌توان گفت با گذشت زمان و گذر از دوران اولیه اسلامی تا دوران قاجار، توجه به اصول قرآنی در ساخت

مساجد به تدریج کمرنگ‌تر شد و هدف از ساخت مساجد برای ایجاد مکانی صرفاً برای عبادت الهی، فاصله گرفت. در این میان مسائل دیگری شامل ماندگار شدن نام بانیان مسجد و تحکیم قدرت حاکم، مجلل ساختن هر چه بیشتر مساجد و احداث تعداد بیشتری مسجد در بافت مسکونی مورد توجه قرار گرفته بود و کمیت ساخت مسجد بیشتر از کیفیت ساخت آن اهمیت داشت. برای بازآفرینی اصول و توصیه‌های قرآن برای ساخت و مکان‌یابی مساجد لازم است بازخوانی مجدد در طراحی مساجد صورت گیرد و در نهایت اینکه اصول قرآنی برای ساخت مسجد همچنان بایستی به شکل یک الگو برای ساخت و مکان‌یابی مساجد معاصر نیز مورد توجه قرار گیرد.

جدول ۶: مقایسه تطبیقی تاثیر گذاری اصول قرآنی در مساجد دوران اولیه اسلامی و دوران قاجار، مأخذ: نگارنده

اصول	اصول ساخت مسجد بر اساس آیات قرآن و روایات اسلامی	مساجد دوران اولیه اسلامی	مساجد دوره قاجار
۱	نیت بانیان در ساخت مسجد، بر اساس تقوا و پرهیز کاری باشد.	بررسی نمونه‌های موردی مساجد اولیه صدر اسلام و وجه تسمیه آن‌ها نشان می‌دهد نیت ساخت مسجد بر اساس تقوا و ایجاد فضایی برای عبادت بوده است.	بررسی نمونه‌های موردی مساجد دوره قاجار و وجه تسمیه آن‌ها نشان می‌دهد بر مبنای تحکیم قدرت شاه و حاکم ساخته شده بود و ایجاد محلی برای عبادت در اولویت دوم قرار داشت.
۲	پایدار بودن و جلوگیری از تخریب و ویرانی مسجد	مساجد این دوره بیشتر از خشت خام اجرا شدند ولی چرخ‌های قطور داشتند و از تویزه‌های ساسانی و چوب‌هایی به نام کش برای استحکام و پایداری بنا استفاده می‌شد و به جز مسجد جامع اصفهان در دوران اولیه، سایر نمونه‌ها از استحکام کافی برخوردار بود.	مساجد این دوره بیشتر از آجر و خشت و نیز سنگ مرمر احداث شده که از استحکام کافی برخوردار بوده و تا به امروز با رجا است.
۳	قرار گیری مسجد در مکان‌های اجتماعی و نیز در مکان مسلط بر شهر	قرار گیری در مکان‌های اجتماعی از مهم‌ترین مسائل ساخت مساجد صدر اسلام بوده است و همگی در مکان‌های پر تردد ساخته شده‌اند و یا به مانند مسجد جامع اصفهان به مرور زمان، بافت شهری در اطراف مسجد گسترش یافته است.	نمونه‌های موردی مساجد دوره قاجار نشان می‌دهد در مکان‌های اجتماعی و معمولاً در کنار گذرهای اصلی و یا بازار اصلی شهر احداث شده‌اند.
۴	ساخت مسجد در مکان‌هایی که واقعه مهمی در آن رخ داده است و تبدیل مسجد به خاطره‌ی ذهنی کاربران	مساجد صدر اسلام اکثراً در محل آتش‌کده‌های قدیمی احداث شده‌اند و یا در مکان‌هایی که بنای شناخته شده‌ای در آنجا قرار داشته است.	مساجد دوره قاجار در مکانی که واقعه تاریخی خاصی در آنجا رخ داده باشد و یا مکان خاطره‌انگیزی باشد، احداث نشده‌اند.
۵	توجه به جنبه عبادی و عبادت الهی به عنوان مهم‌ترین بعد مسجد و رعایت اصل سادگی	در مساجد صدر اسلام اصل سادگی کاملاً رعایت شده بود، الگوی اصلی از مسجد مدینه اقتباس شده بود و در با بهره‌گیری از الگوی شبستانی، در بلان و نماها سادگی و بی‌پیرایگی دیده می‌شد.	مساجد دوره قاجار (به جز مسجد معبر الممالک) مملو از تزئینات کاشی هفت‌رنگ و مقفل بودند و اصل سادگی در آن رعایت نشده بود.
۶	ساخت مساجد در کنار راه‌ها و در نظر گیری حریم برای محدوده مسجد	این مساجد معمولاً در مکان‌های اجتماعی شهر و در فاصله ۱۰۰ متری از محیط‌های مسکونی قرار داشتند.	مساجد این دوره درون بافت شهری قرار داشتند و حریم مشخصی برای مسجد در نظر گرفته نشده بود.
۷	ساخت مسجد در محلات شهری به نحوی که با پای پیاده بتوان به آن رسید و نیز قرار گیری مسجد در مرکز محله	این مساجد در مرکز محله واقع شده و امکان پیاده‌روی به آن‌ها فراهم بوده است.	امکان پیاده‌روی به این مساجد فراهم بوده است.
۸	توجه به روشنایی مساجد	نمونه‌های موردی نشان می‌دهد به جز مسجد تاریخانه دامغان، به روشنایی و نورگیری داخل مساجد توجه شده است.	نورگیری داخل مساجد مسئله مهمی بود که تمامی نمونه‌های مورد بررسی به خوبی آن را رعایت کرده‌اند.

منابع

قرآن کریم

احمدی، ملکی (۱۳۷۸). فرم‌ها و نقش‌های نمادین در مساجد ایران، اصفهان، مجموعه مقالات همایش معماری.

اخوت، هانیسه؛ محمدرضا بمانیان (۱۳۸۹). معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی، تهران: نشر طحان.

اسناد کتابخانه میراث فرهنگی دامغان (۱۳۸۲). مسجد تاریخانه دامغان.

اسناد کتابخانه میراث فرهنگی نایین (۱۳۹۰). مسجد جامع نایین.

انیسی، علیرضا (۱۳۸۹). مسجد جامع فهرج ارزیابی مجدد، نشریه هویت شهر، سال پنجم، شماره ۷، صفحات ۲۲-۱۵.

پیرنیا، محمد کریم (۱۳۴۹). مسجد جامع فهرج، باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۵، ۱۳۴۹، ص ۱۳-۲۰.
حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۱). وسائل الشیعه الی تفصیل مسائل الشیعه؛ تهران، انتشارات المکتبه الاسلامیه.

دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران شهر (۱۳۹۹): <http://iranshahrpedia.com/fa/indexer>

سرداری، مازیار (۱۳۹۷). مسجد حاج رجعلی تهران، انجمن مفاخر معماری ایران: <http://ammi.ir>

سمر دلموجی، سلمی (۱۳۷۷). ساختمان حرم نبوی، مدینه منوره، ترجمه محمدرضا مروارید، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

صدوق، ابن بابویه (۱۳۷۶). الأملی، تهران، کتابچی.

طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰). المیزان فی التفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

طبرانی، ابوالقاسم سلیمان بن احمد (بی تا). معجم الکبیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

العسقلانی الکنانی، احمد بن علی بن محمد بن حجر (۱۴۰۷). فتح الباری شرح صحیح البخاری، قاهره، دارالریان للتراث.

قربان نژاد، پریسا؛ فاطمه جلیل زاده محمدی (۱۳۹۴). الگوی مکان‌یابی مساجد همراه با مطالعه موردی مسجد النبی بر اساس آیات، روایات و سیره نبوی، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال ششم، شماره ۱۸، صفحات ۷۶-۴۷.

قطب، سید (۱۴۲۵). فی ظلال القرآن، بیروت: دار الشروق.

گالدیری، او جینیو (۱۳۹۲). مسجد جامع اصفهان، مترجم عبدالله جبل عاملی، ویراستار بهنام صدری، ناشر فرهنگستان هنر، دانشگاه آزاد اسلامی.

گدار، آندره (۱۳۱۲). تاریخانه دامغان، مهرماه، سال ۱، ش ۲.

میبدی، رشیدالدین (۱۳۳۹). کشف الاسرار و عدّه الابرار، به انضمام علی اصغر حکمت، تهران، ج ۱، ص ۲۵۶.

مجلسی، محمداقبر (۱۴۰۳). بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء.

مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی (۱۳۸۲). نقش عجب؛ تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه
ملازاده، کاظم؛ محمدی، مریم؛ حق دوست، زهرا؛ عقابی، محمد مهدی (۱۳۷۸). مساجد تاریخی،
پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
موسوی مقدم، سید محمد؛ مروت محمدی (۱۳۹۵). بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه
اجتماعی بر اساس نماگرهای آن در قرآن و حدیث، نشریه مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۳، شماره
۱، صفحات ۱۶۲-۱۳۹.
بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۸). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر
اسلامی.

هیثی، علی بن ابی بکر (۱۴۲۵). بغیه الرائد فی تحقیق مجمع الزوائد و منبع الفوائد، بیروت، دارالفکر.
نجفی، محمد حسن بن باقر (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، تدوین عباس قوچانی،
بیروت، دار احیاء التراث العربی.
صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات
اسلامی، چاپ دوم.

H. Imamuddin, Shamim Ara Hassun and Debrashir Sarkar (1985) 'Community Mosque:
A Symbol of Society', Exploring Architecture in Islamic Cultures: Regionalism in
Architecture, Proceedings of the Regional Seminar in the Series Exploring . 17-22 Dec.
1985, The Aga Khan Award for Architecture, Concept Media Pte Ltd., Singapore, p. 60.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی